

Научная статья

УДК 398:392.5(470.621)

ББК 82.3-40(2=602)

К 18

DOI: 10.53598/2410-3489-2022-4-307-130-139

**Некоторые аспекты этнолингвистического
анализа лексики, связанной со
свадебными обрядами адыгов
(Адыгэ хьэгъуэлIыгъуэмрэ джэгу хабзэхэмрэ
ехьэлIа лексикэм этнолингвистикэ и
лъэныкъуэкIэ хэлъ щхьэхуэныгъэхэр)
(Рецензирована)**

Адам Муштагидович Камбачоков

*Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова,
Нальчик, Россия, akamb@mail.ru*

Аннотация:

Рассматривается извлеченная из различных источников, в первую очередь – из произведений устного народного творчества, и восстановленная таким образом малоупотребительная в речи современных кабардинцев, черкесов и адыгейцев часть лексики адыгских языков, относящаяся к свадебным обрядам адыгов. В целях отслеживания различных аспектов истории развития этноса, его культуры, жизненного уклада, взглядов и философии через его деяния, называние и выражение своих действий посредством слов, сохранившихся в различных пластах словарного фонда, проводится этнолингвистический, семантический, словообразовательный и этимологический анализ собранных терминов, связанных, в первую очередь, с обрядами бракосочетания, сопровождавшими адыгов с древних времен до наших дней. Работа имеет междисциплинарный характер, написана на стыке филологии и этнологии и должна пробелы в исследовании пассивного пласта лексики адыгских языков. Ее результаты могут найти применение в научных разработках, посвященных анализу истории развития этноса и особенностям функционирования словарного фонда его языка.

Ключевые слова: адыгские языки, свадебные обряды, национально-культурная ментальность, этнолингвистический анализ текста, семантика, словообразование, этимологический анализ

Для цитирования: Камбачоков А.М. Некоторые аспекты этнолингвистического анализа лексики, связанной со свадебными обрядами адыгов (Адыгэ хьэгъуэлIыгъуэмрэ джэгу хабзэхэмрэ ехьэлIа лексикэм этнолингвистикэ и лъэныкъуэкIэ хэлъ щхьэхуэныгъэхэр) // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия: Филология и искусствоведение. Майкоп, 2022. Вып. 4 (307). С.130-139. DOI: 10.53598/2410-3489-2022-4-307-130-139

Original Research Paper

Some aspects of ethnolinguistic analysis of vocabulary, related to the wedding ceremony rituals of the Adyghes

Adam M. Kambachokov

Kabardino-Balkarian State University named after H. M. Berbekov, Nalchik, Russia, akamb@mail.ru

Abstract:

The article deals with the part of the vocabulary of the Adyghe languages, extracted from various sources, primarily works of oral folk art. Exceptionally rare or infrequently used words in the speech of modern Kabardians, Circassians and Adyghes, related to the wedding ceremony rituals of the Adyghes were restored in this way. In order to track various aspects of the history of the development of the ethnos, its culture, way of life, views and philosophy through its deeds, naming and expressing its actions through words, preserved in various layers of the vocabulary, the article provides an ethnolinguistic, semantic, derivational and etymological analysis of the collected terms, related, first of all, to the marriage rites that accompanied the Adyghes from ancient times to the present day. The work has an interdisciplinary character, written at the junction of philology and ethnology. It is intended to fill certain gaps in the study of the passive layer of the vocabulary of the Adyghe languages. Its results can be used in scientific research devoted to the analysis of the history of the development of the ethnos and the peculiarities of the functioning of the vocabulary of its language.

Keywords: Adyghe languages, marriage rites, national-cultural mentality, ethnolinguistic analysis of the text, semantics, word formation, etymological analysis

For citation: Kambachokov A.M. Some aspects of ethnolinguistic analysis of vocabulary, related to the wedding ceremony rituals of the Adyghes // Bulletin of Adyghe State University. Series: Philology and Art Criticism. Maikop, 2022. No.4 (307). P.130-139. DOI: 10.53598/2410-3489-2022-4-307-130-139

Пэублэ псалгэ.

Адыгэ бзэщIэныгъэм зыбжанэ щIауэ гулътэ хэха хуещI лъэпкъ терминологиер зэхуэхъасыным, щIэныгъэм къызэригъэу пщалгэм тету джыным. Абы Iуэхугъуэ щхьэпэ зыбжанэ къыдокIуэр: адыгэбзэм и лексикэр зэщIэгъэуIуэжамэхъур; псалгэгъэнахуэхэр нэхъ щызу зэхэгъэуэным Iэмал къахулъыкъуокIы; тхыбзэ зимыIуэ зыбжанэрэ къэгъуэгурыкIуа адыгэ лъэпкъым и тхыдэр а лексикэмкIэ зэфIэгъэуэжыныр нэхъ тыншмэхъур; адыгэ терминологиер и зэфIэуэвэкIэ хъуар, зэрызиужьар къэхутэным, ар зэрылажьэ бзэ хабзэхэр сэтэй къэщIыным хэкIыпIэщIэхэр къахуэгъуэта мэхъур.

Лэжыгъэм дыщыпэрыуэвэм дэ мурад нэхъыщхьэу зыхуэдгъэувыжар хьэгъуэлIыгъуэмрэ джэгугу хабзэхэмрэ епха псалгэхэмрэ

фIэщыгъэщIэхэмрэ адыгэбзэхэм къызэрыщыгъэлгъэгъуар дгъэнэхуэнырщ, адыгэ лъэпкъ тхыдэр а лексикэ лIэужыгъуэм къызэрыхэщыжыр дгъэбелджылын папщIэ ахэр этнолингвистикэ щIэныгъэм и щапхъэм тету щIэтпщытыкIынырщ.

Лэжыгъэр щедгъэкIуэкIым тегъэщIапIэ тщIа материалхэм ящыщI адыгэ нарт эпосым и бзэм хэлъ щхьэхуэныгъэхэм, IуэрыIуатэм, лексикологиер, морфемикэм теухуауэ кавказыбзэхэм елэжь щIэныгъэгъэлIхэм къыдагъэкIа къэхутэныгъэ лэжыгъэ щхьэпэхэр, адыгэхэм я даудапщэхэм тещIыхъа тхыгъэхэр, къэбэрдей-шэрджэсыбзэм, адыгейбзэм я зыгъэнахуэ псалгэалгъэхэр, этнографии терминхэм я псалгэалгъэр, адыгэ IуэрыIуатэ зэхуахъэсыжам щыщ Iыхъэ щхьэхуэхэр, нэгъуэщIэхэр. Къэхутэныгъэр

зыдедгъэкIуэкIар ищхъэкIэ а лэжыгъэхэм кыыхэтха, абы кыищынэмыщIауэ, адыгэхэр щыпсэу щIыпIэхэм кыищызэщIэткIуа псалъэхэу, псалъэ зэпхахэу, фIэщыгъэцIэхэу хъэгъуэлIыгъуэ дауэдапщэхэм епхахэрщ.

Адыгэ хъэгъуэлIыгъуэмрэ джэгу хабзэхэмрэ ехьэлIа лексикэм этнолингвистикэ и лъэныкIуэкIэ хэлъ щхъэхуэныгъэхэр наIуэ къэтщIын папщIэ къэдгъэсэбэпахэм ящыщщ тхыдэ-зэгъэпщэныгъэ, анализ, синтез, ареальнэ, этимологическэ, цIыху щхъэхуэхэм я деж щызэхуэхъэсжыныгъэ (полевая методика) къэхутэкIэ Iэмалхэр.

Лэжыгъэм и купщIэр.

Бзэм кыыдалъхуауэ кыыдекIуэкI хьэл-щэн телъыджэхэм ящыщщ ар кыызыдэгъуэгурыкIуэ лъэпктым и гупсысэкIэм, и гурыгъу-гурыщIэхэм, и дуней еплъыкIэм, и дуней тетыкIэм я нэпкыжыэхэр кIэи пэи зимыIэж зэманым хэмыкIуэдэжу абы кыызэрызэтри-нэфыр. А зы Iуэхугъуэри ирикъунт бзэм бгъэдэлъ лъэкIыныгъэр зэрымыкIуэщIымрэ абы и къэхутэным гъэщIэгъуэн куэд кыызэрыдэкIуэнуэрэ уи фIэщ ирихъуну. КIэрашэ З.И. тэмэм дыдэу гу зэрылгытащи, бзэм и тхыдэр кыыгуэхыпIэ имыIэу епхащ ар зыIурылъ лъэпктым и тхыдэм. Лъэпктым и къежыапIэ хъуам, и къэкIуэкIыкIам, абыхэлъахабзэхэмрэ иубызыхуа дуней еплъыкIэхэмрэ я тхыдэр, псом хуэмыдэу абы тхыбзэ щимыIа лъэхъэнэм къри-убыдэр, зэфIэбгъэуэвэжынымкIэ пхуэмыIуэтэщIыну мыхъэнэшхуэ иIэщалъэпктымкыыдэгъуэгурыкIуэ бзэм и зэхэлъыкIэм [1: 93]. Бзэмрэ тхыдэмрэ къуэпс нэрымылгъагъу куэдхэмкIэ зэпхащ. А зэпхыкIэ-зэхэхуэнэкIэми иIэщ къэкIуэкIитI: япэрауэ, бзэм и тхыдэм, абы и зэфIэуэвэкIэм, и зыужыкIэм укъ-ригъуазэу лъэпктым и тхыдэм и зэфIэгъэуэвэжыным ухуэкIуэныр, бзэм узыщрихьэлIэ щапхъэ щхъэхуэхэмкIэ ар зыIурылъ лъэпктым и блэкIам щIэхъума

щыхъуа щхъэхуэныгъэ гуэрхэр кыищIэгъэщыжыныр; етIуанэрауэ, лъэпктым и тхыдэм укъыщэ-жыуэ бзэм и тхыдэм ухуэкIуэныр, абы ипкъ иткIи бзэм кыищыхъу зэхъуэкIыныгъэхэр, бзэ зыбжанэ зэлъэIэсыным, зэжыэхуэным кыи-шэ Iуэхугъуэхэр, зы бзэм бгъэдэлъ нэщэнэунэгъуэщIыбзэхэмхыумыгъуэтэну щапхъэхэр кыызыхэкIым я щхъэусыгъуэр наIуэ къэщIыныр.

Ауэ а Iуэху бгъэдыхъэкIитIыр зэщIэгъэуIуауэ къэгъэIурыщIэным сыт хуэдизу щхъэпагъ пымылгъэми, дэ зы лэжыгъэкIэ тхуэгъэкъарууну дыкъэзыгъэгугъэр а бгъэдыхъэкIэхэм языхэзырщи, дыкъызытеувыIэнуэр бзэр къэдгъэсэбэпурэ лъэпктым и тхыдэм, и щIэинхабзэм щыщ теплъэгъуэ зыбжанэ кыызэрызэфIэдгъэуэвэжынырщ. Абы и лъэныкIуэкIэ дэ къэтхутэну нэхъ тфIэигъуэр игъащIэ лъандэрэ адыгэхэм къадэгъуэгурыкIуэ хъэгъуэлIыгъуэмрэ джэгу хабзэхэмрэ епха лексикэрщ. ЗанщIэу жытIэнщи, а гуфIэгъуэ дауэдапщэхэмрэ джэгу хабзэхэмрэ ехьэлIа псалъэхэр 200-м нызэрохъэс. Уахэплъэрэ зэхьэлIа Iуэхугъуэ и лъэныкIуэкIэ зэщхъэщыпхыжмэ, абыхэм псалъащхъэ лIэужыгъуэу хы кыыхухэбгъэкI мэхъу:

1. НэIуасэ зэхуэхъуа щIалэмрэ хъыджэбзымрэ зэрышэн ипэкIэ я зэхуштыкIэ хабзэхэм, псалъыхъу хабзэхэм, фыз къэшэкIэ хабзэхэм епха псалъэхэр.

2. Нэчыхъ дауэдапщэхэм епха псалъэхэр.

3. Нысашэмрэ унэишэмрэ епха псалъэхэр.

4. Щауэишыжым епха псалъэхэр.

5. БлагъэзэгъэцIыхум епха псалъэхэр.

6. ХъэгъуэлIыгъуэ дауэдапщэм къешэлIа хъу нэгъуэщI псалъэхэр.

Мы псалъащхъэ лIэужыгъуихми хиубыдэ псалъэ 200 нэблагъэм я зэпкърыхыным апхуэдизкIэгуащIэшхуэтокIуадэри, абы тхылъ псо теухуапхъэщ. Абы

къыхэкIыу дэ мысыхьэткилэ ди ставым зи гугъу цытцIыну нэчых дауэдапцэхэм къызэщIаубыдэ псалтэ гупым я цхьэхуэныгъэхэм я закъуэщ. Мы псалтэ гупым я псалтэгъэнахуэу илгъабжьэмкIэ къыщыкIуэнум и зэхэлъыкIэр мы щIыкIэм тедухуащ:

Ягъэнахуэ псалтэхэр фIыцIэу къыхэгъэдцхьэхукIащ, зыгъэнахуэр абы кIэлъытхьыжащ. Ягъэнахуэхэр псалытI хьумэ, абыхэм ящыцу япэ итыр къэбэрдей-шэрджэс фIэщыгъэцIэрщ, абы екъуа къетхьыхакIэ пэщIэхар адыгейбзэ вариантырщ. БзитIми къэпсэлъыкIэкIи тхыкIэкIи цызэтехуэ фIэщыгъэцIэхэм ахэр бзэкIэ зэхьэлIар зыгъэтэмэм нагъыщэ пыткъым. Зэтемыхуэхэр зыщыц бзэр къагъэлъагъуэу къэбэрдей-шэрджэсыбзэм хыхьэхэм «къэбэрд», адыгейбзэм хэтхэм – «адыг.» пыдгъэуващ. Дэтхэнэ фIэщыгъэцIэми кIэлъыхьащ и псалтэ къэхъукIэм, гъэпсыкIэм теухуа къэхутэныгъэ кIэщI. Къыздезэгъым деж псалтэм и этимологиери къыщыхьащ.

Зы псалтэм и гъэнахуэкIэр лIэужьыгъуищ зэхэту гъэпсыным – фIэщыгъэцIэм и мыхьэнэр къэлэуэтэным, абы и псалтэ гъэпсыкIэр зэхэгъэкIыным, этимология и лъэныкъуэкIэ къэхутэныгъэ кIэщI хуэщIыным – Iэмал къыдитащ лэжыгъэм хуэтцIа унэтIыныгъэ нэхьыщхьэр IупщI иритцIыну: псалтэхэмрэ ахэр зэхьэлIа дауэдапцэхэмрэ яку дэлъ зэхуцытыкIэр къэдгъэлъагъуэкIэрэ бзэмрэ тхыдэмрэ я зэпыщIэныгъэхэр наIуэ къэтцIыну.

Нэчых дауэдапцэхэм епха псалтэхэр лIэужьыгъуитIу зэщхьэщыхьыпхьэщ: нэчых тхыным ехьэлIахэрэ нэчыхьыр къутэжыным епха псалтэхэу.

Япэ гупым цыщц мы къэкIуэнухэр.

Гуцэкъуапэибзэ / Кушэкъопэибзэ – ИжкIэ адыгэхэм яхэлтэ нэчых тхыкIэ хабзэхэм цыщц мыр. Унагъуэм хьыджэбз цIыкIу къралъхуамэ, а унагъуэр благъэ

зыщIыну зи мурад, щIалэ цIыкIу зилэр къакIуэрти лъэныкъуитIри зэхуэарэзыуэ хьыджэбз цIыкIум и гуцэкъур ирабзэрт. А хабзэм ипкь иткIэ, сабийхэр балигъ хъуа нэужь, зэрагъашэрт. [2: 36]. Мы псалтэ зэхэлъым и варианту адыгэбзэм хэтц *гуцэкъуибзэ* фIэщыгъэцIэри [3: 81].

Псалтэ къэхъукIэ и лъэныкъуэкIэ убгъэдыхьэмэ, мы фIэщыгъэцIэр Iыхьыщ зэхэуващ: *гуцэ / кушэ + къуапэ + ибзэн*. Япэ ит псалтэ лъабжьытIыр къызэрыгуэкI зэпхыкIэкIэ зэхыхьащ, абыхэм я кIуэцIкIэ морфологическэ зэхъуэкIыныгъэ гуэри къыщыхъуакъым. ЩыцIэ псалтэ лъабжьытIым фIэщыгъэцIэ къагъэщIу *ибзэн* глагол лъабжьэр щапыхьэкIэ, абы инфинитив аффиксыр фIокIуэдыр.

Шагъыр I.Къ. къызэрилъытэмкIэ, *гуцэ / кушэ* псалтэр IыхьытIу зэхэтц: *гу / ку* «зыгуэр къызэрырашэкI» мыхьэнэр къызэрыкIымрэ зи цхьэ хуымыт *-шэ* псалтэ лъабжьэмрэ зэхыхьэкIэрэ къэхъуащ. «ЩIэупскIэн» мыхьэнэр къызэрыкI етIуанэ Iыхьэр хьыболъагъуэ *хгъаринэ ещIэн* псалтэ зэпхам [4: 121]. Мыбдеж къыхэгъэщын хуейщ къэбэрдейбзэ псалтэм хэт макъ дэкIуашэ къыщыиуд пхъашэ *гу* -р кIахэбзэм къыщыгъэлъэгъуа нэхъ щабэ *ку* -м къытекIауэ зэрыщытыр.

ФIэщыгъэцIэм и етIуанэ Iыхьэр – *къуапэ* псалтэр – Урыс Хь.Щ. къызэрилъытэмкIэ, лъабжьытIу зэхэтц: япэ Iыхьэу цыт <*къуэ*>-р зи цхьэ хуцымыт псалтэ лъабжьэщ, псэ къыщыхьыхьэжри -гъ суффиксыр *е -нэ, -щIэ / -чIэ* суффикс-лъабжьэхэр щыпыувэрщ, псалтэм папцIэ, къуа-*гъ / кьо-гъу, къуа-нэ / къуа-п(э), къуа-щIэ / къуа-чIэ* [5: 105]. ЩIэныгъэлIым зэритхымкIэ, *-нэ* суффикс-лъабжьэр «зыгуэрым и пэ, и гупэ, щIэдзапIэ» мыхьэнэхэр къызэрыкI зи цхьэ хуцыт псалтэ лъабжьэм къытекIащ, псалтэм папцIэ, *пэ-бж / пэ-пч, е-пэр, па-жэ, пэ-рым* [5: 82].

Ибзэн глагол псалтэ лъабжьэм къыщокIуэ мы Iыхьэхэр: щIыпIэ

мышьэнэ кызырыкI и- превербымрэ «зэпыупщIын, зэпыгъэжын» мышьэнэхэр зиIэ бзы- зи щхьэ хущымыт псалъэ лъабжьэмрэ. Шагъыр I.Къ. кызыэрилъытымкIэ, ар убыхыбзэм хэт «Iыхьэ-Iыхьэу зэпкърыхын» купщIэр зиIэ бзы-м и лъабжьэгъуш, и унэкъуэщ [4: 96]. Г.В. Рогава зэритхымкIэ, а лъабжьэм кыщыгъэлъэгъуа б -р класс кызыэрыкIыу щыта псалъэ пкъыгъуэщ [6: 42]. Псалъэпкъым и кIэм кыщыкIуэ -н-р инфинитивым и аффиксц.

Нэчыхь – АдыгэбзитIми *нэчыхь* псалъэм кыщыкIыр зыщ: хъулъхугъэмрэ бзылъхугъэмрэ зэщхьэгъусэу зэдэпсэуну зэрызэувэлIам и щыхьэт, ар зэрагъэбыдэ Iэмалщ [3: 538; 7: 233]. Мыр адыгэ псалъэ аслъыкыым. Шагъыр I.Къ. зэритхымкIэ, *нэчыхь* хьэрыпыбзэм кыыхэкIащ, кызытекIари адыгэбзэхэм кыщыгъэлъэгъуа мышьэнэ дьдэр зиIэ *nikah* псалъэрщ [4: 281-282]. Хамэ къэрал щыпсэу адыгэхэм ноби хьэрыпыбзэ къэлукIэм пэгъунэгъу *нэк'ыхь*-ырщ къапсэлъыр.

Уегупсыс зэрыхъунумкIэ, псалъэр адыгэбзэм кыщыыхьар адыгэхэм муслъымэн диныр къащта нэужьщ. Абы и лъэныкъуэкIэ гъэщIэгъуэнщ укIэлъыплъыну: сыт хуэдэ псалъэ-тIэ *нэчыхьым* и пIэкIэ адыгэбзэм кыгъэсэбэпу щытар? Дэнэ ар здэкIуари?

Шапсыгъхэр зэрыпсалъэ адыгэбзэкIэ тхыжауэ уэрэд гуэр щыIэщ, «Тхьагъаппгъ тхьаусыхкIэ» еджэу, *нэчыхь* псалъэм игъэкIуэдыжа фIэщыгъэцIэм и лъэужь утригъэувэнкIэ уигъэгугъэу. Мис а уэрэдым и зы пычыгъуэ:

Сицахьэ зытелгъыгъэм емынэр иун,

Унэшхьэныхьэр тикъуаджэ дэлъ,

ЕмыкIур зи Iашэм пIынэр шгъарыс,

ЛгитIу зэфакIоу зэдэтишIыгъэр тэдэ схьын?

Уэрэдыр къэзыIуэтэжам зэригъэнахуэмкIэ, *лгитIу зэфакIу* жиIэмэ, «зэщхьэгъуситIым ди зэпэгъунэгъугъэр» кыикIыу аращ.

Уэрэдыр зэхэзылгъа цIыхубзым и лIым емыкIу кызыэрихьам иритхьэусыхэу зыхэщIэныгъэ зыхэлъ художественнэ псалъэу уэрэдым кыщыкIуэу аращ. Ар гурыIуэгъуэщ. Ауэ сыткIэ кыбгурыIуэну мэдэгу чыристан адыгэхэм я деж щызекIуэ мы псалъафэр: *Лгы зэтрамхам и лъагъуэм зэбгъэхъуэжауэ ара?* Зэрыхьа унагъуэм имызагъэу куэдрэ зи дыщ кIуэж бзылхугъэм хужалэ псалъафэ гъэщIэгъуэнщ мыр.

«Щауэ Нэкурэ и уэрэдым» и зы вариант гуэрми хэтщ мыпхуэдэ сатырхэр:

Уэредэ, уи малыхъуэгъухэри,

Сэрмахуэ, гуэбэнэч фIыцIу,

Уэ уи цIэр гъыбзэм хызолгъхэри

Сэрмахуэ, лгы зэхуэкIуэкIэ

сыныпцогугъ.

Адыгэ щIэныгъэлI икIи урэрэджыIакIуэ цIэрыIуэ КъардэнгъушI Зырамыку кызыэрилъытэмкIэ, хьыджэбзыр щIалэм дэкIуэну зэрыхуейр, зэрыщыгугъыр *лгы зэхуэкIуэкIэ сыныпцогугъ* псалъэхэмкIэ кыригъэщIэну хэтү аращ.

Абы ехьэлIауэ адыгэ хабзэм хэлъ IуэхугъуитI кыщыдгъэлъэгъуэну дыхуейт мыбдежым. ИгъащIэкIэ къуэшым хуэдэу пэжу зэбгъэдэтыну тхьэрыIуэ зыщI щIалэхэм я Iэпхъуамбэ жьакIэхэр мащIэу ирабзэрти, кыпхива лгы ткIуэпсхэр зэжъэхагъауэрт. ЩыIащ мыпхуэдэ хабзи: щIалэм хьыджэбзыр шыпхъу зэрищIым и щыхьэту къэувырт а тIум я Iэпщэ ирабзам кыпхива лгыр зэрызэжъэхагъауэр. А хабзэхэм *лгышбрызэ-кIэ* еджэрт. Къэдгъэлъэгъуа Iуэхугъуэхэр тегъэщIапIэ пщIымэ, *лгыр зэхуэгъэкIуэн*, шапсыгъхэм зэрыжалэмкIэ, *лгитIу зэфакIу шIын* псалъафэхэм «нэчыхь тхын» кымыкIыу пIэрэ? А псом и щIыIужкIэ *нэчыхь зэфакIу-кIэ* зэджэ къафэр нэчыхьыр щатх махуэм ягъэзащIэу шапсыгъхэм хабзэу яхэлъщ.

Хуэбгъэфащэ хъуну кыдолгъытэр мы псалъафэм, е абы пэгъунэгъу нэгъуэщI къэпсэлъыкIэ гуэрым

«нэчыхъ» мыхъэнэр илэу адыгэбзэм хэтауэ.

Нэчыхытх (къэбэрд.) – Нэчыхыр тхынымрэ абы ехъэллэ хъэгъуэллэгъуэ дауэдапщэхэмрэ нэчыхытхкIэ йоджэ [3: 538]. «Нэчыхытх» мыхъэнэр кыгъэлъагъуэу джылахъстэнейхэм *уасэлых* жалэ хабзэщ [3: 647]. Нысэм и лъэныкыуэкIэ кыкIыу нэчыхъ щатхыну хъэгъуэллэгъуэм кырихъэллэхэми апхуэдэу йоджэр. Ар псалтэм и етIуанэ мыхъэнэуэ кыоувыр [3: 538]. Псалтэр IыхытIу зэхэтщ: *нэчыхъ + тхын*. ФIэщыгъэцIэм кыыщыгъэлъэгъуа псалтэпкытIым я кыежыапIэр макъ дэкIуашэкIэ щIидзэмэ, а тIур зэзыпх макъ *-ы-* кIэ зэпыщIа мэхъур, абы кыдэкIуэуи *тхын* глаголым пыт инфинитив аффиксыр фIокIуэдэр [5: 312].

Шагъыр I.Къ. кызыэрилгытэмкIэ, фIэщыгъэцIэм и етIуанэ Iыхъуэ щыт *тхы-* псалтэ лъабжыэмрэ адыгэбзэм кыыхэщ *тхъэ-*, *тхъы-* псалтэ лъабжыэхэмрэ зэунэкыуэщ. Абы трищIыхкIэрэ щIэныгъэлIым етхыр мы лъабжыэм псалтэ пэщI кыэхъукIэ илэу [8: 73].

Уасэлых (адыг.) – Уасэр кыелызыхыу хъыджэбзым и Iыхылыхэм яIэрызыгъэхъэ лIыкIуэм апхуэдэу еджэрт. А уасэ кыелыхыныгъэр кыэзубыд хабзэр кыгъэлъагъуэу адыгэбзэм мы псалтэм етIуанэ мыхъэнэри щилэщ [3: 647].

Дыуэсафэ (къэбэрд.) – Нысэ лгъыхъухэмрэ зылгъыхъу хъыджэбзыр зейхэмрэ нэчыхъкIэ я Iуэхур зэфIэкIмэ, фадэ пэлгытэу кыэув, IэфIыгъэ зыщIэлъ псыр ирафырт. Абы *дыуэсафэ*-кIэ еджэрт. Псалтэр кыэзыгъэсэбэпыр мээдэгу адыгэхэрщ. Псалтэпкыр зэпхыкIэ кызыэрыгуэкIкIэ зэшэллэ хъуа псалтэ лъабжыщым кыищIыкIащ: *дыуэ + <-с-> + ефэн*. ФIэщыгъэцIэр «зы щIыпIэ исын» мыхъэнэр кызыэрыкI <-с-> зи щхъэ хушымыт псалтэ лъабжыэм зэпхыкIэ лIэужыгъуитIкIэ адрей псалтэпкытIыр зэрипхкIэрэ кыэхъуащ. *Дыуэ*-мрэ

-с- -мрэ яку кыдэхъуэр зэпхыкIэ кызыэрыгуэкIщ. Мыбдеж морфологическэ зэхъуэкIыныгъэ гуэри кыыщыхъуркыым. *Ефэн* глаголыр *-с-* -м епха щыхъукIэ, косвеннэ зэхушытыкIэхэр кызыэрыкI-*йэ* преверыр зэзыпх *-а-*м хуокIуэ, инфинитивым и фащэ *-н* аффиксыр глаголым похури. Зи щхъэ хушымыт псалтэ лъабжыэ *-с-* -р хыболъагъуэ мы псалтэпкытхэм: *бгъэдэ-с-ы-н / бгъуэдэ-с-ы-н, шъы-с-ы-н / цы-с-ы-н, зэхэ-с-ы-н*, н.къ. [5: 140-141].

Шагъыр I.Къ. и кыэхутэныгъэхэм кызыэрыхэщымкIэ, *дыуэ*-р адыгэбзэм кыыщыкI «тхъэлъэIу, духъэ» мыхъэнэхэр зиIэ *dua* тырку псалтэм кыытекIащ [4: 157]. Къэбэрдейшэрджэсыбзэм кыыщыгъэлъэгъуа *ефэныр* кызыытекIауэ лгытэн хуейр адыгейбзэм хэт *ешъон* псалтэрщ. Бзэгупэ макъ дэкIуашэ дазэ «шъу»-р иджырей къэбэрдейшэрджэсыбзэм Iупэ-дзэ макъ дэкIуашэ дазэ *ф* -м щыхуэкIуащ: *шъуатэ* > фадэ, *шъуалъэ* > *фалъэ*. Псалтэм хэт <е>-р косвеннэ зэхушытыкIэхэр кызыэрыкI префиксщ. Псалтэ лъабжыэ <-фэ- / -шъо->-р Шагъыр I.Къ. убыхыбзэ *дзуэ* -м ирепхыр [4: 177].

УасэхэщIэ / ОсэхэшIэ – Фыз кыэзышам и ныбжыэгъухэм уасэм хухалгъэ Iыхъэм апхуэдэу еджэу щытащ [3: 647]. Псалтэр IыхытIу зэхэтщ: *уасэ + хэщIэн*. Псалтэ гъэпсыкIэр кызыэрыгуэкIщ, псалтэпкытхэм я зэхыхъэныгъэм морфологическэ зэхъуэкIыныгъэ гуэри кыишакыым.

Нэчыхъ ахъшэ / Нэчыхъ ахъш – ЦIыхубзыр лIы щыдэкIуэкIэ, абы щIатыну хуагъуэуа уасэм и ныкыуэр зышэм и унагъуэм кыранэну зэгурыIуэхэрт. ЛIыр дунейм ехыжмэ, е абы и зэрэнкIэ фызыр ирагъэкIыжу щытмэ, а Iыхъэри иратыжын хуейт. Фызым хуит имыщIауэ а ахъшэр лIыми и бынхэми кыагъэсэбэпыну хуиттэкыым: ар фызым и мылкъут. [2: 109]. ФIэщыгъэцIэм и варианту бзэм ущрохъэлIэ *щыпэ уасэ* терминми.

Мы псалтэафэр синтаксисым и Iэмалхэм щыщу зэбгъэдэуэныгъэ

(соположенэ) псалгэ зэпхыкIэм тету кьэггэщIа хьуащ.

Нэчыхь псалгэм и этимологием теухуауэ еплъ ищхьэкIэ.

Ахъшэ фIэщыггэцIэри тыркубзэм кьыхэкIащ, кьызытекIари а мыхьэнэ дыдэр зиIэ *akha* псалгэрц [4: 65].

Нэчыхь уасэ / Нэчыхьэуас – Унагъуэ ихьэ цIыхубзым щIат нэчыхь ахъшэм щыщу абы и дыщым Iэрыхьэм нэчыхь уасэкIэ йоджэ. ФIэщыггэцIэр зэбггэдэууэныггэ (соположенэ) псалгэ зэпхыкIэм тету кьэггэщIа хьуащ. *Уасэ* псалгэпкьым Шагъыр I.Къ. пасэрей индоевропей *uos-a псалгэр хелгъагъуэ [8: 88-89].

Тэтэртуп утIыпщыж (кьэбэрд.) – Мажусий диным кьыдэунэхуа икIи дэкIуэдыжа нэчыхь кьутэжыкIэ хабзэхэм ящыщц тэтэртуп утIыпщыжкIэ зэджэр. Ныбжышхуэ иIэщ. А хабзэр зыщIэж щIагъуэ щыIэуи кьыщIэкIынкьым. Мы псалгэ зэпхам дыщрихьэлIэр пасэрей зекIуэлI уэрэдыжхэрц. Кьэбэрдей-Балгъэр щIэныггэ-кьэхутагъуэ институтым и архивым ноби шахъумэр 1949 гъэм ятхыжа зы уэрэдыж гуэрым и текст кьутахуэ. Абы хэтц мы сатырхэр:

...Щэбартыр зекIуэлIхэм я шыгуэшыпIэщ,

Къурейр лIыхъухэм я лIыггэщIапIэщ,

Тэтэртуп утIыпщыр шуIэггэм схуеггэи,

Дыцэчыр зи Iэрыдзэным и хапIэм сыкгинэщ,

Нанышу гуащэжъым и жьэгум сыпэщ.

Мы текстым нэмыщI *тэтэртуп утIыпщыж*-ыр кьыщыггэлгэгуагъым адыгэ псалгэлгэхэми псалгэггэнахуэхэми. Уэрэдыр кьэзыIуэтэжам зэрыжиIэмкIэ, *тэтэртуп утIыпщыж*-ым кьыкIыр мыращ. Адыгэ щIалэ кьэзышаггэщIэхэр занщIэу зекIуэежъэхуэ щытащ. А зекIуэлIхэр Тэтэртуп деж щызэхуэсырти зэрыггэпэжыну, зэрылгытэну тхьэ

зэхуаIуэрт. Нобэми адыгэхэм я бзэм кьыхэнауэ хэтц апхуэдэ зы тхьэрыIуэ псалгэфэ: *Тэтэртуп и лгэцаггэкIэ тхьэ соIуэ!* ТэтэртупкIэ адыгэхэр зэджэр аущыггэ хэлгъуябж щIыпIэт, тхьэггэпцIыггэ щызепхьэ мыхъуну ялгытэу.

Куэдрэ кьэхъурт я хьыбар Iыхьыхэм ямыщIэу зекIуэлIхэр илгэсбжыггэкIэрэ кьыщыт. Псалгэ кIыхькIэ кьэт лIым и лэгъунэм щIэс нысащIэ цIыкIур абы пэмыплгэжыфу иггэзэжрэ и дыщым щыкIуэж, уеблэмэ щIэрыщIэу унагъуэ щызэриггэпэщыж щыIэт. Абы и ужькIэ зэман дэкIауэ, лIыми кьыггэзэжауэ абы зауэ-банэ кьыщыкIи кьэхъурт. Мис апхуэдэ Iуэхугъуэ щхьэкIуэ кьэмыхъун папщIэщ езы зауэлIхэм нэчыхь кьутэжыкIэ лIэужьыгъуэу «тэтэртуп утIыпщыж» хабзэр кьыщIаггэщIар.

НэгъуэщIу жыпIэмэ, мы хабзэр зытещIыхьар кьэзыггэзэжым лгы хей имыггэжэнырт, унагъуэкъутэ зэрыхъуам езым и кьуаншаггэ хэлгынкIэ зэрыхъунур и щхьэм фIимыхуэ цIыхубзыр хуиту иутIыпщыжынырт.

Лгэпкъ тхьдэм и зы теплгэгъуэ ггэщIэгъуэн ихъумащ *тэтэртуп утIыпщыж* фIэщыггэцIэм.

ТIолакъ ихуж (кьэбэрд.) – ТIолакъ ихужыр адыгэ нэчыхь кьутэжы кIэ хэм ящыщц. «Адыгэбзэ псалгэлгэм» кьызырыхэщымкIэ, *тIолакъ*-ым кьыкIыр фыз иггэкIыжыным теухуауэ муслгымэн диным и хабзэ жиIэу аращ [3: 643]. Адыгейбзэм и псалгэлгэхэм а фIэщыггэцIэр зыщIыпIи кьыщыггэ лгэгъуагъым. *ТIолакъ*-ыр тыркубзэм кьыхэкIащ, кьызытекIари «зэбггэдэ кIы жы пэн» мыхьэнэр кьызырыкI *tovlak* псалгэрц.

ФIэщыггэцIэм зыбжанэрэ ущрохьэлIэр адыгэ IуэрыIуатэм, ауэ кьыкIыр IупщI дыдэу абы кьыщыггэлгэгъуагъым. ЦIыху бзыр и дыщым куэдрэ щыIэмэ, *гушыIэу Сыт, тIолакъыу укгрихужа зиухьэным?* жра Iэрт. Мы псалгэфэхэр ауан щIэлгъу кьапсэлт хъуа щхьэкIэ, ггэщIэм апхуэ дэ Iуэхугъуэхэр

ктыщыхъуу зэрыщытам ахэр и щыхъэтц. Гушылэр, щла гыи бзэр щлэпхмэ, *хужын*, *тлолакъыу ихужын* псалтэхэм «игъэкIыжын», «зэбгъэдэ кIыжын» мыхъэнэхэр зэраIэр гурылуэгъуэщ. ЗэбгъэдэкIыжыным и Iуэхур *тлолакъ-ым* нэчыхъ кыутэжыкIэ лIэужыгъуэхэм ящыщ ищIу аращ.

ЦIыхубзыр унагъуэ щыхъэм деж *унагъуэ ихъэпщIэ* жаIэу Iэрылтхъэу ахъшэми, мылкъуми, Iэщыщхъэми, зыгуэр иIыгъыу лIым дэкIуэрт. «Унагъуэ ихъэпщIэри» абы кыи хэхъуэри цIыхубзым ейт, лIым и Iуэху хэмылIу. Сыт къэмыхъуами, ар зэщхъэгъуситIым зэгъусэу кыи зэдалэжъа, кыи зэдаугъуея цIэиным щыщ хъуртэкъым. Нэчыхъыр къэгъазэ имыIэу кыутэжын хуей хъумэ, цIыхухъум тлолакъ ищIу выгу зэщIэщла кыи гъэувын хуейт, цIыхубзым и «унагъуэ ихъэпщIэри» зэрыщыту абы илIу, унагъуэу щызэдэпсэуам кыи зэдаугъуея мылкъум щыщ Iыхъэ гуэри хэлIу. ЗэрызэбгъэдэкIыжыпэм и щыхъэту, выгур пщIантIэм кыи щыдашыжым деж цIыхухъур абы щэней еуэрт. Егъаппцэ: муслъымэн диным кыи зэригъэувымкIэ, *узогъэкIыж* псалтэр щэней жыпIэмэ, нэчыхъыр кыута мэхъу. Мис апхуэдэ зэбгъэдэкIыжыкIэм *тлолакъ ихужкIэ* еджэрт.

Хабзэр щыкIуэдыжым псалтэри бзэм IэщIэхужащ.

Нэчыхъхуэгъэгъу (къэбэрд.) – Зи лIыр лIа фызыр икIыжын хуей хъумэ, уасэм щыщ нэчыхъ ахъшэу хуагъэувар унагъуэ зэрысам кыаIимыхыжу кыащыхуигъанэм *нэчыхъхуэгъэгъукIэ* еджэрт [2: 109].

Псалтэр IыхъитIу зэхыхъэкIэрэ къэхъуащ: *нэчыхъ* + *хуэгъэгъун*. ФIэщы гъэ цIэр кыи щыхъум *хуэгъэгъун* псалтэм инфинитив кыи зэрыкIэ и аффиксыр фIэкIуэдащ, нэгъуэщI морфонологическэ зэхъуэкIыныгъэ гуэри псалтэпкыитIым я зэхыхъэныгъэм кыи шэкъам. *Хуэгъэгъун* псалтэм версие къэзыгъэлъагъуэ *хуэ*-префиксымрэ кыи хуеджэныгъэ, *хуэгъэушыныгъэ* мыхъэнэ

зиIэ *гъэ*-префиксымрэ пыувэкIэрэ къэхъуащ. Шагъыр I.Къ. зэритхымкIэ, *хуэгъэгъун* псалтэм кыи щыкIуэ *гъун* псалтэ лъабжъэр убыхыбзэм кыи щыгъэлъагъуэ *гуара* псалтэм и лъабжъэгъуэщ [4: 138].

Уасэтелъхъэ (къэбэрд.) – ЛIыр лIэуэ абы и фызыр дунейм ехыжам и кыуэшымы е и унэкъуэщ гуэрым щрагъэшэжым деж щIэрыщIэу уасэ хуагъэувыжу щытакъым, атIэ фызым япэм щIата уасэм и телъхъэу аргуэру Iыхъэ гуэр хущIагъурт [2: 137].

Псалтэр IыхъитIу зэхэтц: *уасэ* + *телъхъэн*. ПсалтэпкыитIыр щызэхыхъэм морфонологическэ зэхъуэкIыныгъэ гуэри я зэхуаку кыидэхъуакъым. ПсалтэпкыитIым я зэбгъэдэуваныгъэр фIэщыгъэцIэм щыхуэкIуэм *телъхъэн* псалтэм инфинитивым и фащэ аффиксыр пыхуащ.

Фыз щтэжыгъуафIэ (къэбэрд.) – ЛIыр лIа нэужь абы и фызу щытар и кыуэш нэхъыщIэм е зи къэшэгъуэ унэкъуэщ щIалэм ирагъэшэж хабзэт. Апхуэдэу лIым и кыуэш е и унэкъуэщ дэкIуэжа бзылтхугъэм *фыз щтэжыгъуафIэкIэ* еджэрт [2: 154].

ЩтэжыгъуафIэ фIэщыгъэцIэр *щтэн* глаголым кыи тегъэзэжыныгъэ мыхъэнэ зиIэ суффикс *-ж*-рэ Iуэхур тыншу зэрызэфIыкIыр кыи зэрыкIэ *-гъуафIэ* суффиксрэ зэхыхъэкIэрэ къэхъуащ.

КIэух псалтэ.

Анчокъу С.Хъ. тэмэму гу зэрылтхытащи, бзэр псалтэмакъым хэтхэм я гурыгъу-гурыщIэхэр зэрызэлъагъэIэс Iэмэпсымэ кыудей мыхъуу, ар зыIурылт лъэпкъым игъащIэ лъандэрэ кыидэгъуэгурыкIуэ дуней тетыкIэм, дуней еплъыкIэм, игъэзэщIэн хуейуэ кыи лъыкыуэкIэ Iуэхугъуэ зэхуэмыдэхэм я зэфIэхыным ехъэлIауэ лIэщIыгъуэкIэрэ зэригъэпэща гупсысэхэм я хъумапIэщ [9: 18]. Лэжыгъэм щедгъэкIуэкIа лингвистикэ, этнолингвистикэ къэхутэныгъэхэм нэрылтэагъу зэрытщащIащи, бзэмрэ лъэпкъым и тхыдэмрэ зэпхащ пхузэхэмыхыжын кыуэпс куэдкIэ, тхыдэм и

къэхъукъащІэ нэхъыбэжи хэущэхуащабы. Арбелджылыуэщыхъэттохъуэр адыгэбзэм къыхуэукІуэщІыну къызэрымыкІуэу зэрыным, гъащІэм къат-къату зэтрихъуэр игъэпщкІужа тхыдэжым и дурэшплІэрэшхэм удигъаплъуэр ар къризэлупхыжыфыну Іэмал гъуэ-зэджэхэр зэрыбгъэдэлтым.

ХьэгъуэлІыгъуэмрэ джэ-гу дауэдапщэхэмрэ епха лек-сикэр щызэпкърытхым дэ гъэщІэгъуэну дызылуахэм ящыщц

къэтхутэжа фІэщыгъэцІэхэм я псалтэ къэхъукІэм хэлъ щхъэхуэ-ныгъэри: абыхэм я къэгъэщІыкІэ нэхъыщхъэр морфонологиче-скэ зэхъуэкІыныгъэ щІагъуэ здэщымыІэ, псалтэ лъабжытІ е нэхъыбэ щызэхыхъа псалтэ къэхъукІэщ. Псалтэ зэпхауэ къэкІуа фІэщыгъэцІэхэм хэт псалтэ щхъ-хуэхэм яку дэлъ синтаксическэ зэпхыкІэхэм я гугъу пщІымэ, нэхъы-бэрэ апхуэдэу къакІуэр соположение е примыкание жыхуаІэ зэпхыкІэрщ.

Примечания:

1. Керашева З.И. Язык – ценный источник для познания истории народа // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер.: Филология и искусствоведение. Майкоп, 2008. Вып. 1. С. 93-97.
2. Думанов Х.М. Краткий словарь этнографических терминов кабардино-черкесского языка (на каб. яз.). Нальчик: Эль-Фа, 2006. 216 с.
3. Словарь кабардино-черкесского языка / Институт гуманитарных исследований Кабардино-Балкарского научного центра Российской академии наук; М.Л. Абитов [и др.]. Москва: Дигора, 1999. 860 с.
4. Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. Т. I. Москва: Наука, 1977. 290 с.
5. Урусов Х.Ш. Морфемика адыгских языков. Нальчик: Эльбрус, 1980. 402 с.
6. Рогава Г.В. К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках. Тбилиси: Изд-во АН Грузинской ССР, 1956. 154 с.
7. Адыгейско-русский словарь / ред. Ж.А. Шаов. Майкоп: Адыг. кн. изд-во, 1975. 440 с.
8. Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. Т. II. Москва: Наука, 1977. 223 с.
9. Анчек С.Х. Этнический феномен в структуре языковой личности (на материале адыгской языковой личности) // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер.: Филология и искусствоведение. Майкоп, 2020. Вып. 2 (257). С. 17-23.

References:

1. Kerasheva Z.I. Language as a valuable source for learning the history of the people // Bulletin of the Adyghe State University. Ser.: Philology and the Arts. Maikop, 2008. Iss. 1. P. 93-97.
2. Dumanov Kh.M. A Brief Dictionary of Ethnographic Terms of the Kabardino-Circassian language. (In Kabardino-Circassian language). Nalchik: El-Fa Publishing house, 2006. 216 pp.
3. Dictionary of the Kabardino-Circassian language / Institute of Humanitarian Studies of the Kabardino-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences; [M.L. Abitov, etc.]. M.: Digora, 1999. 860 pp.
4. Shagirov A.K. Etymological dictionary of the Adyghe (Circassian) languages. M.: Nauka, 1977. Vol. I. 290 pp.
5. Urusov Kh.Sh. Morphemics of Adyghe languages. Nalchik: Elbrus, 1980. 402 pp.
6. Rogava G.V. On the question of the structure of nominal words and categories of grammatical classes in Adyghe (Circassian) languages. Tbilisi: Publishing House of the Academy of Sciences of the Georgian SSR, 1956. 154 pp.

7. Adyghe-Russian dictionary. Ed. by Shaov Zh.A. Maikop: Adyghe Publishing house, 1975. 440 pp.

8. Shagirov A.K. Etymological dictionary of the Adyghe (Circassian) languages. М.: Nauka, 1977. Vol. II. 224 pp.

9. Anchek S.Kh. Ethnic phenomenon in the structure of language personality (based on the material of the Adyghe language personality) // Bulletin of the Adyghe State University. Ser.: Philology and the Arts. Maikop, 2020. Iss. 2 (257). P. 17-23.

Статья поступила в редакцию 25.10.2022; одобрена после рецензирования 16.11.2022; принята к публикации 19.12.2022.

The paper was submitted 25.10.2022; approved after reviewing 16.11.2022; accepted for publication 19.12.2022.

© А. М. Камбачоков, 2022